

NIET-KATHOLIEKE GODSDIENSTEN EN SEKTE

HET BELGISCHE PROTESTANTISME

Jos DHOOGHE *

Als gediversifieerde minderheid wordt het Belgisch protestantisme doorkruist door alle belangrijke protestantse stromingen. De oprichting in 1978 van de Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB) is het belangrijkste feit uit haar recente geschiedenis. Deze fusie is het resultaat van een fusie van drie Kerken, waarvan één zelf reeds het resultaat van een éénmaking was. Elementen die bijdroegen tot deze fusie waren de houding die ze aannamen tegenover de erkenning door de staat, de compatibiliteit van hun structuren en de groeiende samenwerking aan verschillende initiatieven. Naast de VPKB bestaan er nog hoofdzakelijk vier andere groepen van vrije Kerken: de Evangelische Kerken, de Baptistische Kerken, de Darbysten en de Pinksterbeweging; deze zijn in het algemeen fundamentealistischer dan de gefusioneerde Kerken en ze zijn wantrouwig ten aanzien van het officieel oecumenisme.

(*) Omwille van de noodzaak het ganze Belgische protestantisme voor te stellen in een beperkte plaatsruimte, aan een lezerspubliek dat meer vertrouwd is met de katholieke wereld, brengt mee dat deze bijdrage zeer algemeen en ietwat encyclopedisch moest blijven.

Inleiding: een gediversifieerde minderheid

Men kan het Belgische protestantisme beschrijven vanuit verschillende oogpunten. Zo kan men om te beginnen er op wijzen dat het om een godsdienstige minderheid gaat zowel kwantitatief gezien als kwalitatief. Met deze laatste uitdrukking -- een kwalitatieve minderheid -- wordt bedoeld dat het protestantisme duidelijk minder dan het katholicisme geacht wordt geïntegreerd te zijn in de nationale en regionale socio-culturele werkelijkheid. Het is ook kwantitatief een minderheid. Algemeen wordt aangenomen dat het aantal protestanten in ons land 0,5 % à 1 % van de bevolking bedraagt. Waarom het moeilijk is een goede schatting door te voeren zal later in deze bijdrage toegelicht worden nadat de verschillende groepen en Kerken besproken werden.

Ook vanuit sociaal-cultureel oogpunt zijn de protestanten een minderheid. Een auteur is van mening dat het niet zozeer de Rooms-katholieke Kerk zelf is die een bedreiging vormt, dan wel de macht en invloed van de Roomse traditie en ideologie. Deze laatste maakt de protestanten zich slecht voelen passen in het culturele patroon van het land, bepaald als het is door Rooms-katholieke moraal, gewoonten en gebruiken. (Fleming, 1973: 51-52). Men kan eraan toevoegen dat ze zich veelal in geen enkele zuil volledig kunnen aarden. Een studie van het beeld van de omringende Rooms-katholieke cultuur zoals het geschetst wordt in de protestantse literatuur alsmede een studie van de wijze waarop het Belgische protestantisme zich verhoudt tot de eigen nationale periode der Reformatie en zijn eigen verleden, zouden een helder licht werpen op het protestantse identiteitsgevoel, evenals op de wijze waarop deze identiteitsvormende elementen complementair zijn of in spanning verkeren met andere de samenleving bepalende krachten als de secularisatie en de huidige stromingen.

Tenslotte kan men het Belgische protestantisme ook analyseren als een gediversifieerd geheel van Kerken, groepen en bewegingen. Deze weg zal hier gevolgd worden. Impliciet of expliciet worden bij een dergelijke beschrijving volgende criteria aangewend: de doctrinale of theologische tendensen die onderscheid teweeg brengen, de kerkelijk-organisatorische eigenheden en de verhouding tot de staat, d.w.z. het in principe aanvaarden of weigeren van erkenning door de staat. De neiging bestaat om deze drie criteria - die hoewel belangrijk niet de enig mogelijke zijn - voor een deel ten onrechte op

te vatten als drie dichotomieën. De dichotomieën zouden dan zijn theologische vrijzinnigheid versus fundamentalisme, congregationalisme versus presbyteriaal-synodale kerkstructuur en door de staat erkende Kerk tegenover de vrije Kerken. Als men bovendien deze drie tweedelingen laat samenvallen verkrijgt men de tegenstelling: Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB) versus de vrije fundamentalistische Kerken. Soms wordt daar dan nog de tegenstelling Kerk-Sekte aan toegevoegd waardoor de VPKB Kerk is en de andere een sekte-karakter zouden hebben.

Het vereenvoudigde beeld van het Belgische protestantisme dat aldus ontstaat is echter misleidend. Het beantwoordt niet of niet helemaal aan de werkelijkheid. Men kan immers binnen de VPKB alle stromingen en tendensen terugvinden die men ook er buiten aantreft. Inderdaad de VPKB is door de staat erkend en de voorzitter van haar Synodale Raad is ten aanzien van de staat de officiële vertegenwoordiger van het Belgische protestantisme maar toch telt zij een zeker aantal plaatselijke kerken (1) die principieel afwijzend staan tegenover een dergelijke staatserkenning en dan ook subsidies en salarissen voor predikanten afwijzen. Anderzijds zijn twee door de staat erkende plaatselijke kerken geen lid van de VPKB. De VPKB is lid van de Wereldraad van Kerken maar dit belet niet dat sommige plaatselijke kerken even grote bezwaren hebben tegen deze instelling als de meeste Kerken buiten de VPKB. Men stelt bovendien en terecht dat alle doctrinale stromingen van het Belgische protestantisme ook in de VPKB te vinden zijn; zo leunen enkele gemeenten aan bij de Pinksterbeweging, bij het Baptisme of worden zelfs beïnvloed door het Darbysme. De spanningen die zich overal in het protestantisme manifesteren: deze tussen de meer anti-dogmatisch gerichte stromingen van vrijzinnig-protestantse aard en de stromingen van meer traditionele, orthodoxe, evangelikalische of zelfs fundamentalistische aard, vindt men ook in de VPKB. Maar de Kerk die de naam draagt van Eglise Protestante Libérale is geen lid van de VPKB en het merendeel der fundamentalistische Evangelische gemeenschappen, de Pinkstergroepen, de Darbysten en nog andere zijn apart gegroepeerd in de verschillende Vrije Kerken.

In het licht van het bovenstaande mag men dan wel affirmeren dat in tegenstelling tot de andere groepen de VPKB als verenigde of geunifieerde Kerk meer dan de andere gestalte heeft kunnen en willen geven aan een zekere pluraliteit. En zonder twijfel is de vereniging in 1978 van verschillende Kerken in de VPKB de belangrijkste gebeurtenis in het naoorlogse protestantisme.

Om een en ander inzichtelijk te maken is het nodig in grote trekken de oorsprong en groei van wat nu de Verenigde Protestantse Kerk in België is te schetsen, ons steunend op de bijdragen van enkele bekende protestantse kerkhistorici. Daarna zal een summier overzicht geboden worden van de andere groepen gevolgd door enkele beschouwingen over het numerieke belang van de verschillende stromingen.

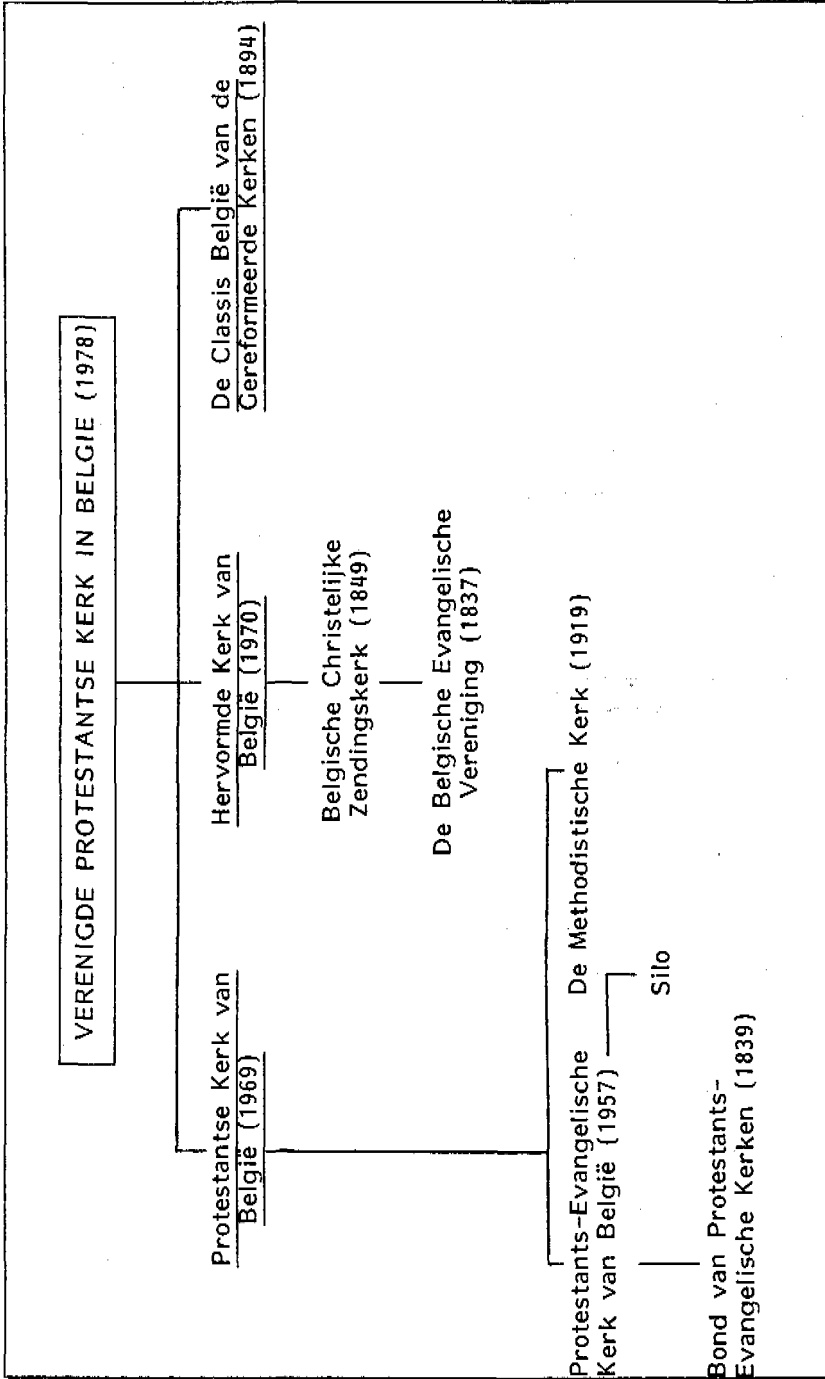
1. De Verenigde Protestantse Kerk in België: korte geschiedenis van een proces tot eenwording

De Verenigde Protestantse Kerk in België is het resultaat van de eenwording in 1978 van de protestantse Kerk in België, de Hervormde Kerk van België (Eglise Réformée de Belgique) en van de Classis België van de Gereformeerde Kerken (zie schema 1). De protestantse Kerk van België was zelf het resultaat van de eenwording van de Bond van de Protestants-Evangelische Kerken en de Methodistische Kerk in 1968. De Bond van Kerken en de Hervormde Kerk, die vroeger de Christelijke Zendingskerk heette, zijn de twee oudste kerkformaties in België. De Gereformeerde Kerken ontstonden rond het einde van de negentiende eeuw en de Methodistische Kerk na de eerste wereldoorlog.

1.1. De Protestantse Kerk van België

De Protestantse Kerk van België was het resultaat van een evolutie die begon met de oprichting, kort na de Belgische onafhankelijkheid, van de Bond van Protestants-Evangelische Kerken. Deze laatste versterkte haar structuur in 1957 en verkoos toen de titel van "Kerk" boven die van "Bond van Kerken". Zij integreerde toen een georganiseerd geheel van uit evangelisatie ontstane plaatselijke kerken, "Silo" genaamd, en fuseerde tenslotte in 1968 met de Methodistische Kerk. In 1968 nam de daaruit ontstane nieuwe Kerk de naam van Protestantse Kerk van België aan.

Schema 1: De groeigehiedenis en samenstelling van de VPKB

Het is belangrijk stil te staan bij het ontstaan van de Bond van Protestants-Evangelische Kerken omdat op dat ogenblik naar aanleiding van deze gebeurtenis de relatie tussen Kerk en staat voor wat betreft het Belgische protestantisme vorm kreeg. (2) Na de Belgische revolutie waren er in de nieuwe staat een aantal plaatselijke kerken (3) overgebleven uit de vorige periode. Deze bezaten niet langer een gezamenlijk verband: tijdens het Hollandse bewind waren zij een deel van de Nederlandse Hervormde Kerk. Deze was een staatskerk. Het uittreden uit het Nederlandse staatsverband bracht dan ook het uittreden mee uit het verband der Nederlandse Hervormde Kerk. Recent historisch onderzoek heeft aan het licht gebracht dat het ging om zestien kerkraden (wat wijst op intern georganiseerde plaatselijke kerken) met zeven predikanten en een totaal aantal van 5.000 leden (waarvan 2.000 belgen) (4).

In 1832 reeds ondernamen twee van de zeven predikanten op eigen initiatief pogingen om de los van elkaar staande plaatselijke kerken ertoe te bewegen zich in een Synode te verenigen. Het hoofdmotief schijnt wel geweest te zijn het gebrek aan coördinatie dat de individuele gemeenschappen verplichtte hun vragen, klachten en vorderingen bij de regering in verspreide orde naar voor te brengen. Dit maakte bovendien de taak van de staat ook moeilijk. Deze moest betrekkingen met elke afzonderlijke plaatselijke kerk apart onderhouden (Boudin, 1976: 636). Artikel 117 van de Grondwet bepaalt immers dat de wedden en pensioenen van de bedienaars van de eredienst ten laste vallen van de staat. De pogingen van de twee predikanten mislukten echter: niet iedereen had dezelfde visie op wat er moest gebeuren. Tenslotte deed zich een probleem voor binnen een Anglicaanse plaatselijke kerkgemeenschap.

Het probleem voor de regering was dat zij in staat moest zijn art. 117 van de Grondwet te respecteren door salarissen aan bedienaren van de eredienst uit te betalen zonder in tegenpraak te geraken met art. 16 dat de staat verbiedt zich te bemoeien met de benoeming of installering van bedienaren van de eredienst (art. 14 en 15 waarborgen immers de vrijheid van eredienst). Toen in een Anglicaanse parochie in het land een conflict ontstond over wie van twee predikanten de rechtmatige predikant was en beiden een aanhang hadden en aanspraak maakten op het salaris verstrekt door de regering, was de regering duidelijk in moeilijkheden mede doordat de minister niet wist hoe de Anglicaanse kerkelijke organisatie functioneerde en de plaatselijke kerkgemeenschap zelf prijs stelde op haar zelfstandigheid. Om de Grondwet te kunnen naleven was

de minister gedwongen zich bij de Engelse ambassadeur te informeren. Hij kwam hierdoor terecht in het spanningsveld tussen Foreign Secretary Palmerston en de Belgische Anglicaanse Kerken zelf met hun wens om zelfstandigheid.

Om voor de toekomst elke moeilijkheid de kop in te drukken zond de minister een vragenlijst aan alle Anglicaanse en tegelijk ook aan alle protestantse gemeenschappen in het land. Daarin vroeg de minister:

- (1) de regels voor het vormen en vernieuwen van kerkraden en de criteria voor hun samenstelling;
- (2) of de principes van de protestantse cultus een hiërarchische macht boven die van de kerkraad aanvaardde en zo ja op welke wijze die dan samengesteld werd;
- (3) welke instantie het recht had bedienaren van de eredienst te benoemen, af te zetten en te schorsen en of een beroep mogelijk was tegen een dergelijke afzetting of schorsing.

Tenslotte preciseerde de minister dat de Kerken hun antwoorden moesten baseren op de eigen principes van hun eredienst en niet op de gangbare reglementen onder het vorige bewind (het Hollandse) die een uitdrukkelijke inmenging van de staat in het interne regime van de eredienst inhielden (Boudin, 1976: 649). Een gedetailleerde analyse van de houding en van de reacties der verschillende plaatselijke kerken vindt men in de hier geciteerde studie van Boudin. De plaatselijke gemeenten, die reeds blijk hadden gegeven van een zekere bekommernis met betrekking tot de problematiek van de verhouding tussen Kerk en staat antwoordden met de oprichting van de "Union des Eglises Protestantes Evangéliques de Belgique" (later vertaald als: Bond van Protestants-Evangelische Kerken), die zichzelf een Synode gaf en statuten opstelde.

Relevant is wat bepaald werd voor het lidmaatschap van de Synode. Boudin stipt aan dat in het voorontwerp voor de eigenlijke statuten, gesteld werd dat de Synode open stond voor "tous les rites du Protestantisme" en dat hij zich kon bezighouden met alles wat de protestantse Kerken in het koninkrijk aanbelangt. In de goedgekeurde statuten echter wordt het lidmaatschap beperkt tot de plaatselijke kerken die door de staat erkend zijn en salarissen en subsidies van de staat ontvangen (art. 2 van de statuten); de Synode beperkte zijn bevoegdheid tot de Kerken die lid waren van de Bond (art. 15). De Bond van Kerken was dus een organisatie van door de staat erkende kerken en beperkte zijn lidmaatschap tot die kerken. Dit schiep later moeilijkheden bij pogingen tot eenwording met andere kerken die niet door de staat erkend

waren en dat dikwijls ook niet wensten. Deze konden geen volwaardig lid worden van de Bond der Kerken. Pogingen tot eenwording met andere kerken sprongen dan ook bijna onvermijdelijk op dit punt (hoewel het lang niet de enige moeilijkheid was).

Bij een deel van de stichters van de Bond der Kerken was bovendien een tendens aanwezig om de staat inderdaad een zekere invloed toe te kennen. Zo vroeg men de bekrachtiging door de Koning van de statuten. Dit werd geweigerd als zijnde een niet-constitutionele inmenging. Maar de Bond der Kerken vroeg ook door de staat erkend te worden als de enige kerkelijke autoriteit van de Protestant-Evangelische Kerken van België waardoor de staat de Synode van de Bond der Kerken als de enige vertegenwoordiger en gesprekspartner van het Belgische protestantisme kon gaan beschouwen. Een staatserkenning van een niet-erkende plaatselijke kerk buiten de Synode van de Bond der Kerken om werd hierdoor onmogelijk (hoewel de staat zelf enkele malen van dit principe afgeweken is).

De interne structuur van de Bond der Kerken was van congregationalistische aard. Het federatieve verband werd als volgt beschreven bij het vijftigjarig bestaan van de Bond der Kerken in 1889 (*Jubilé Cinquantenaire, Histoire du Synode de l'Union des Eglises protestantes évangéliques, 1889: 16*): het is "een conglomeraat van gemeenschappen met dezelfde wijze van administreren, onderworpen aan dezelfde arbitraire macht en die als gemeenschappelijke grondslag een legale code hebben" (de statuten). Ook leerstellig zijn zij verscheiden merkt Braekman op. De gemeenschappen waren van in het begin verdeeld in aanhangers van het Réveil, het Piétisme en missioneringsgerichten enerzijds en traditionalisten, deïsten en volgelingen van Schleiermacher anderzijds. (Braekman, 1981: 2).

Een gemeenschappelijke geloofsbelijdenis was er dan ook niet. Er werd alleen gesteld dat de enige basis van hun geloof de H. Schrift was. Het door de Bond der Kerken in 1944 opgerichte evangelisatiecomité (Comité Synodal d'Évangélisation) daarentegen vroeg van zijn medewerkers een onderschrijven van een aantal leerstellingen, waaronder deze over de goddelijke inspiratie van de H. Schrift, zowel van het Oude als van het Nieuwe Testament, als enige en onfeilbare regel voor het geloof en het handelen (*Jubilé Cinquantenaire, 1889: 152*).

Een belangrijke verandering greep plaats in 1957 toen de Bond der Kerken zichzelf een hechtere structuur gaf door zich om te vormen tot de Protestants-Evangelische Kerk van België. Zij definieerde zich niet langer als een federatieve organisatie van door de staat erkende plaatselijke kerken; in plaats daarvan werden louter ecclesiologische criteria gebruikt om het lidmaatschap van plaatselijke kerken te bepalen. Twee soorten plaatselijke kerken werden onderscheiden: de zogenaamde "synodale gemeenten" en de "geagregeerde gemeenten". De eerste waren de door de staat erkende plaatselijke kerken; de tweede waren de niet-erkende gemeenten. Beide soorten plaatselijke kerken hadden dezelfde rechten en plichten in de Synode. Er was slechts één uitzondering: een niet door de staat erkende gemeente kon niet deelnemen aan besluitvorming inzake de staatserkenning en de Synode kon aan de erkende gemeenten niet het recht ontnemen daarover zelf te beslissen. Het feit dat de plaatselijke kerken van de Bond der Kerken konden aanvaarden dat zij samen in één Synode konden zetelen met niet door de staat erkende plaatselijke kerken betekende het verdwijnen van een belangrijke hinderpaal tot éénwording met andere kerkgenootschappen. Verder in deze bijdrage zullen we zien dat de andere grote Belgische Kerk - de Hervormde Kerk van België - die tegen staatserkenning was, op analoge wijze haar positie dienaangaande verzachtte. Dit gebeurde in 1974.

In 1844 werd door verschillende leden van de Bond der Kerken het Synodaal Evangelisatie Comité opgericht met de bedoeling zich te bekommeren om de verspreide protestanten die niet bereikt konden worden door de gevestigde plaatselijke kerken (Jubilé Cinquantenaire, 1889, 1890: 32). Naargelang de aldus gestichte evangelisatieposten zelfstandig werden konden ze mits erkenning door de staat als volwaardige synodale gemeenten of plaatselijke kerken geïntegreerd worden. Op het einde van de Regering van Léopold I telde de Bond der Kerken tien plaatselijke kerken en zes evangelisatieposten (enkele gemeenten die bij de oprichting aanwezig waren, waren ondertussen verdwenen) (Braekman, 1981: 3).

In 1958 trad de "Stads- en Plattelandsevangelisatie Vereniging Silo" toe tot de geherstructureerde Bond, die nu Protestants-Evangelische Kerk heet. Het ging om zes plaatselijke kerken alle ontstaan uit evangelisatieactiviteiten in Vlaanderen. Deze gemeenten werden één na één door de staat erkend na hun opname in het nieuwe verband (De Raaf, 1983).

In 1969 greep dan de eerste éénwording plaats tussen twee Kerken: de Protestants-Evangelische Kerk enerzijds en de Belgische Conferentie van de Verenigde Methodistische Kerk. De Protestants-Evangelische telde toen 46 plaatselijke kerken en de Methodistische Kerk had er 16. De nieuwe Kerk werd de Protestantse Kerk van België genoemd.

De Methodistische Kerk was van veel recentere oorsprong dan de Protestants-Evangelische Kerk (voorheen Bond der Kerken). In België ontstond zij in 1919 toen Amerikaanse en Engelse methodisten een hulpcentrum openden in Ieper. Evangelisatie in de vorm van sociaal werk leidde in 1922 tot de oprichting van de "Methodist Mission" dankzij de steun van "The Methodist Episcopal Church South" uit het zuiden van de Verenigde Staten. In 1930 werd het twintigtal gemeenten van deze zending omgevormd tot de "Belgische Jaarlijkse Conferentie van de Methodist Episcopal Church South" (Een "Jaarlijkse Conferentie" is ongeveer het equivalent van een Synode in een Gereformeerde Kerk. Zij zetelt onder het gezag van een bisschop). Deze grotere zelfstandigheid was het gevolg van de economische crisis waarvan de effecten voelbaar waren op de Amerikaanse steunverlening aan het zendingswerk. De Methodisten brachten in België wel een concrete oecumenische ervaring mee. Immers in 1939 volgde de fusie van de drie grote Amerikaanse Methodistische Kerken met inbegrip van al hun zendingswerk over de gehele wereld. Het ging om de éénwording tussen twee Episcopaaalse Methodistische Kerken en de Protestant Methodist Church die niet episcopaaals was. Het resultaat was een Methodistische Kerk met episcopaaalse structuren en een versterkte bevoegdheid van de "Conferenties". De "Jaarlijkse Conferentie van de Belgische Verenigde Methodistische Kerk" werd ingedeeld bij het Bisdom Genève en vergaderde onder voorzitterschap van deze Bisschop die echter verscheidene vrij heterogene landen onder zijn bevoegdheid had. De éénwording van de Protestants-Evangelische Kerk en de Methodistische Kerk betekende voor de Methodisten het opgeven van het episcopale principe. De nieuwe Protestantse Kerk van België kende anderzijds aan haar synodale en regionale vergaderingen meer gezag toe dan het geval was in de aanvankelijke Bond der Kerken. Het is verder van belang op te merken dat in de ogen van een groot deel van het Belgische protestantisme deze nieuwe kerkformatie een aanloop was tot een nog bredere éénwording (Pieters en Braekman, 1969).

1.2. De Hervormde Kerk van België

De Hervormde Kerk van België (5) groeide uit de in 1837 gestichte "Société Evangélique Belge" (Anet, 1875), een vereniging voor evangelisatie die onder de invloed van het Réveil, gesticht werd. Aan de oprichting namen ook sommige predikanten van de Bond van Kerken deel.

Het ontstaan en de activiteit van evangelisatieverenigingen naast de Bond van Kerken vraagt enige toelichting. Boudin geeft daarvoor de volgende verklaring. Het invoegen treden van de Belgische Grondwet en de daarmee gepaard gaande godsdienstvrijheid had een dubbel gevolg. Enerzijds kwam er ruimte vrij voor allerlei vormen van evangelisatie en proselytisme. Evangelisatieverenigingen van Zwitserse, Franse en Duitse oorsprong konden zich doen gelden. Anderzijds was er de bestaande protestantse bevolking gegroepeerd in de gevestigde Kerken. Het doel dat deze officiële Kerken nastreefden was er een van consolidatie. Na vier eeuwen -- stipt Boudin aan -- konden de protestanten zich eindelijk gaan beschouwen als volwaardige burgers. De Kerken concentreerden zich op de geestelijke verzorging van de bestaande protestanten. Zij waren van oordeel dat de godsdienstvrijheid die in de Grondwet ingeschreven stond mee moest brengen dat de katholieke meerderheid tolerant moest zijn te hunnen opzichte. Complementair daarmee zagen zij ervan af de overtuigingen van hun katholieke medeburgers aan te vallen. Zij namen dus geen agressieve houding aan om niemand te kwetsen. Predikanten of leden van deze plaatselijke kerken die de zendingsgerichte ideeën eigen aan het Réveil deelden, trachtten dan ook aan evangelisatie te doen of dergelijke activiteiten te bevorderen zonder hun plaatselijke kerken en leden daarin te betrekken. Andere predikanten daarentegen die een eerder vrijzinnig-theologische visie hadden, voelden niets voor de zeer orthodox gerichte initiatieven tot evangelisatie (Boudin, 1976: 704-708). Vrij vlug ontwikkelden zich dan ook spanningen tussen de Bond van Kerken enerzijds en de "Société Evangélique Belge". In 1849 nam de Evangelisatie vereniging een kerkstructuur aan en noemde zich: "Belgische Christelijke Zendingskerk".

Naast de nadruk die op orthodoxie en op evangelisatie werd gelegd in de Zendingskerk waren er nog drie belangrijke elementen die haar onderscheidden van de Bond van Kerken. In tegenstelling met de eerder federatieve band die er in de Bond van Kerken bestond tussen de plaatselijke gemeenschappen, was de Zendingskerk veel meer gecentraliseerd; de

Synodevergadering en zijn uitvoerende Raad hadden er meer bevoegdheden. Verder waren de criteria voor het lidmaatschap in de Zendingskerk strikter; ietwat vereenvoudigd kan men stellen dat in de Zendingskerk iemand lid werd na een expliciete geloofsbelijdenis gevolgd door een aanvraag om lid te worden (andere protestanten werden als sympathisanten beschouwd). In de Bond der Kerken werden alle protestanten die op het grondgebied van de plaatselijke kerk woonden automatisch als tot de gemeenschap behorend beschouwd tenzij zij expliciet lid waren van een andere gemeenschap. Gedeeltelijk stonden hier dus een ideaal van belijdende kerk en een ideaal van volkskerk tegenover elkaar. En terloops kan opgemerkt worden dat het volkskerkmodel in feite een telling van het aantal toebehorenden onmogelijk maakt. Tenslotte was er tussen de beide kerkgenootschappen nog een belangrijk verschil. De Zendingskerk situeerde zichzelf in de traditie der vrije Kerken en, onder invloed van de zwitserse theoloog A. Vinet (1822) wilde zij onafhankelijk blijven van de staat. Zij weigerde dus principieel overheidssubsidies en predikantensalarissen; deze werden betaald door vrijwillige bijdragen van de gelovigen.

In 1970 veranderde de Zendingskerk van naam en noemde zich "Hervormde Kerk van België". Dit gebeurde op het ogenblik dat trilaterale besprekingen begonnen tussen deze Kerk, de protestantse Kerk en de Classis België van de Gereformeerde Kerken, met het oog op hun éénwording.

1.3. De Classis België van de Gereformeerde Kerken

Ook de Classis België van de Gereformeerde Kerken zou in 1978 samen met de Protestantse Kerk en de Hervormde Kerk de Verenigde Protestantse Kerk in België gaan vormen. Het ging om vijf nederlandstalige plaatselijke kerken. Deze waren vanaf 1974 georganiseerd als een regionale vergadering (Classis) die een onderdeel was van de particuliere Synode (dit is ongeveer een provinciale Synode, ondergeordend aan een generale of nationale Synode) van Noord-Brabant en Limburg van de Gereformeerde Kerken in Nederland.

Deze groep ontstond in 1894 als een afsplitsing van de Nederlandstalige plaatselijke kerk in Brussel van de Bond van Kerken. Deze afsplitsing was het directe gevolg van Afscheiding en Doleantie in Nederland die in 1892 leidden tot de

oprichting van de "Gereformeerde Kerken in Nederland". Het ging om een theologisch orthodoxe reactie tegen theologische vrijzinnigheid zowel als tegen de invloed van de staat op de synodale organisatie van de Nederlandse Hervormde Kerk. Er was dus een zekere gelijkenis met de tendensen die enkele tientallen jaren daarvoor aanleiding gegeven hadden tot het ontstaan van de Belgische Zendingskerk.

De afgescheiden Brusselse groep (die trouwens in nauw contact stond met Dr. A. Kuyper, de leider van de Doleantie, bekend theoloog en staatsman) zocht aansluiting bij een grotere kerkformatie door zich te richten tot de Gereformeerde Kerk in Nederland. De initiale wens van de Synode van de Kerk, dat de groep aansluiting zou zoeken bij de Belgische Zendingskerk, stuitte echter op moeilijkheden. Het gevolg was dat zij en ook de andere plaatselijke kerken die nadien ontstonden integrerend deel gingen uitmaken van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Door deze integratie in een Nederlands kerkverband, de Nederlandse predikanten en de Nederlandse financiële steun, stonden deze plaatselijke kerken ietwat geïsoleerd in het Belgische protestantse leven. Dit bracht hen ertoe in 1950 onderling nauwer te gaan samenwerken (stichting van de "Kring België der Gereformeerde Kerken").

Een grotere zelfstandigheid werd verkregen toen de Generale Synode in Nederland, in 1974, toestond dat deze Kring een eigen kerkrechtelijke status zou krijgen als "Classis België", en dit met het oog op de aan gang zijnde trilaterale besprekingen tot éénwording van Belgische Kerken, (De Raaf, 1975; De Raaf, 1985).

1.4. De éénwording en de Verenigde Protestantse Kerk in België

De trilaterale besprekingen die in 1970 begonnen en in 1978 geleid hebben tot de oprichting van de Verenigde Protestantse Kerk in België waren niet de eerste pogingen tot éénwording tussen protestantse Kerken. In de vijftiger en zestiger jaren werden haast gedurig besprekingen georganiseerd die verschillende formules uitprobeerden echter zonder succes. En veel vroeger, in 1931, waren al initiatieven genomen om de Zendingskerk en de Bond van Kerken te laten éénworden.

Het zou te ver leiden hier trachten uit te maken welke elementen in de situatie zodanig veranderd waren dat de eenheid er kwam in 1978. Bij de elementen die de toenadering tussen de betrokken Kerken bevorderd hebben moeten enkele bestaande samenwerkingsverbanden vermeld worden: de Federatie van Protestantse Kerken, het Zendingsdepartement en de Universitaire Protestantse Theologische Faculteit. Genoemde Federatie werd in 1923 gesticht. Gedurende het grootste deel van haar bestaan waren de hoofdpartners in deze Federatie dezelfde Kerken die in 1978 fuseerden. De fusie bracht dan ook de opheffing van deze Federatie mee. Een tweede vorm van samenwerking was deze in het zendingsdepartement dat vooral bedrijvig was in Rwanda na Wereld Oorlog I.

Van groot belang was eveneens de stichting van de Universitaire Protestantse Theologische Faculteit, waardoor kandidaat-theologen niet langer meer naar buitenlandse faculteiten hoefden te gaan. Een belangrijk gevolg was dat de verschillende aan de Faculteit meewerkende Kerken theologische afgestudeerden van dezelfde Faculteit als predikanten konden gaan beroepen. In 1980 telde de VPKB 51 afgestudeerden uit de Faculteit op een totaal van 86 predikanten.

De Faculteit werd in 1950 opgericht door drie vooraanstaande theologen: één van de Bond der Kerken, één Methodist en één van de Zendingskerk. Ze kregen de steun van de twee eerstgenoemde Kerken en na enkele jaren ook officieel van de Zendingskerk en in 1970 tenslotte ook van de Classis België der Gereformeerde Kerken. In 1963 werd de Faculteit door de staat erkend als instelling van hoger onderwijs met het recht de graad van licentiaat en doctor in de godgeleerdheid uit te reiken. Na vijftig jaar (in 1975) had zij 100 afgestudeerde licentiaten en twee doctoraten voortgebracht, en dit in de beide landstalen. Van deze 100 licentiaten waren er toen 35 werkzaam in Afrika en Indonesië, 5 waren bedrijvig in het sociaal werk, 29 werkten in het onderwijs en 31 stonden in dienst van de Kerken (Analecta Theologiae Facultatis Bruxellensis 1950-1975, 1976: 21-44).

Ook de veralgemeende organisatie van het Protestantse godsdienstonderwijs in de officiële scholen als toepassing van het schoolpact in 1960 was een factor in de groeiende samenwerking. In 1980 telde het protestantse godsdienstonderwijs in officiële scholen 8.960 leerlingen en ongeveer zeshonderd leraars afkomstig uit alle denominaties (Bron: Synodevergadering VPKB, 1980).

De eenheidsbesprekingen in 1970 hadden betrekking op alle aspecten van het leven der betrokken Kerken. Vijf werkgroepen werkten gedurende acht jaar. Deze commissies waren samengesteld uit afgevaardigden van de drie betrokken Kerken. Een algemene contactcommissie coördineerde hun werkzaamheden. Op gezette tijdstippen werden door deze commissies intermediaire rapporten en voorstellen naar drie Kerken gezonden waar ze besproken en geamendeerd werden in de respectieve Synodevergaderingen en teruggezonden naar de werkgroepen tot uiteindelijk de Synodale Vergaderingen van de drie Kerken zich akkoord konden verklaren. De werkgroepen waren respectievelijk: de werkgroep geloofsverklaring; de werkgroep kerkelijke structuren; de werkgroep Kerk en staat; de werkgroep financiën en de werkgroep betrekkingen met andere Kerken.

De gezamenlijke geloofsverklaring biedt ruimte voor een zekere mate van pluralisme en institutionaliseert aldus de legitimiteit van het recht van spreken van verscheidene theologische tendensen binnen de Kerk.

Op het vlak van de relatie tussen Kerk en staat werden voor een deel speciale regelingen getroffen. Het ging hier om een delicaat punt. De Hervormde Kerk van België stapte niet zonder moeilijkheden af van haar principe geen overheidsgelden te aanvaarden. Enkele van haar plaatselijke kerken bleven weigeren, maar konden daarom toch wel hun plaats vinden binnen de nieuwe kerkstructuur. Ook voor de Classis België van de Gereformeerde Kerken was het aanvaarden van staats-erkenning een vanuit leerstelling oogpunt geen lichte zaak. Overgangsregelingen werden getroffen voor wat betreft het harmoniseren van de verschillende financiële regimes en voor de restructurering van de betrekkingen met de andere Kerken.

Tenslotte werd op het vlak van de kerkstructuren de presbyteriaal-synodale vorm verstevigd. Het evenwicht tussen de autonomie van de plaatselijke kerken en het bredere kerkverband waar ze deel van uitmaken werd vooral gezocht door de versteviging van de bevoegdheden van de regionale vergaderingen (waarvan er zes zijn) en waarin elke plaatselijke kerk vertegenwoordigd is door drie verkozen afgevaardigden: een predikant en twee leken. De nationale synodevergadering die bevoegdheid heeft voor de zaken die een district of regionale vergadering te boven gaan, bestaat uit verkozen afgevaardigden uit elk der zes districten.

De zes districten of regionale onderverdelingen tellen elk tussen vijftien en twintig plaatselijke kerken. Vier districten bevinden zich in Franstalig België en twee in Vlaanderen. De grootste concentratie van plaatselijke kerken vindt men in de Waalse stedelijke en industriële agglomeraties en vooral in de Borinage en in de streken van Charleroi en Luik. In de Brusselse agglomeratie vindt men uiteraard een aantal plaatselijke kerken die een hoog aantal vreemdelingen tellen. In Oost- en West-Vlaanderen en in de provincies Antwerpen en Limburg zijn de plaatselijke gemeenten gelocaliseerd in de middelgrote steden.

2. De Vrije Kerken

Met vrije Kerken worden bedoeld deze die niet door de staat erkend zijn en dit voor zover men kan nagaan ook niet wensen. Een uitzondering hierop vormen de Eglise Protestante Libérale (de Vrijzinnig Protestantse Kerk te Brussel) en de Lutherse Kerk te Brussel die wel door de staat erkend zijn. Het gaat hier om alle niet bij de VPKB aangesloten Kerken.

Die vrije Kerken kunnen onderverdeeld worden in de volgende hoofdstromingen:

- 1) de groep van de Evangelische Kerken;
- 2) het geheel van de Baptistische Kerken;
- 3) de Darbysten (twee stromingen) en de Christengemeenten (enkel in Vlaanderen);
- 4) de verscheidene strekkingen van de Pinksterbeweging.

Verder kan men ook noemen: het Leger des Heils, met 13 evangelisatieposten; enkele Lutherse Kerken en onafhankelijke Gereformeerde Kerken; de Gemeenten van Christus (Church of Christ) met 14 gemeenschappen; enkele moeilijk te klasseren Kerken en tenslotte de specifieke Kerken voor vreemdelingen en voor speciale categorieën van de bevolking als schippers, zigeuners, ...

2.1. De Belgische Evangelische Zending en de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten

De Belgische Evangelische Zending (BEZ) ontstond in 1918 uit de evangelisatiearbeid van een Amerikaans echtpaar (Norton) opgeleid in het fundamentalistische Moody-Bible-Institute in de V.S. De BEZ telt nu 33 evangelisatieposten. Wanneer een dergelijke evangelisatiepost zelfstandig wordt treedt hij toe tot de "Bond der Vrije Evangelische Gemeenten" die opgericht werd in 1962 en een congregationalistische structuur heeft en waar momenteel 32 gemeenten deel van uitmaken. Daarnaast zijn er nog zes onafhankelijke gemeenten.

De medewerkers van de BEZ verklaren zich akkoord met een evangelische geloofsbelijdenis waarin de onfeilbaarheid en het geïnspireerde karakter van de Bijbel onderstreept worden. Naast een letterlijke bijbelinterpretatie en geloof in een persoonlijke Satan is chiliasme sterk verbreid. Hoewel de BEZ zowel kinder- als volwassenendoop tolereert zou er maar één gemeenschap meer overblijven waar nog kinderdoop gebruikelijk is. Evangelisatie wordt gezien als gemeentestichting door uitzending van evangelisatieteams (waarin weinig Belgische medewerkers te vinden zijn) bestaande uit enkele jonge mensen die gedurende één jaar samen in een huis leven tijdens hun campagne, als kleine evangelisatiecel waarrond een beginnende gemeente zich kan kristalliseren. De bedoeling is na één jaar een zich ontwikkelende gemeente achter te laten. Maar indien dit niet lukt kunnen herhaalde malen evangelisatieteams naar éénzelfde plaats gezonden worden (Valkenburg, 1975: 39, 46-48, 292-294).

Het Belgische Bijbelinstituut gesticht in 1919 was aanvankelijk een onderdeel van de BEZ maar werd daar in 1972 organisatorisch van losgekoppeld en overgenomen door de "Greater European Mission" (Simons, 1983: 57). Het heeft een opleidingscyclus van drie jaar die sterk op de praktijk gericht is. In 1983 volgde de erkenning bij Koninklijk Besluit en de toelating tot het afleveren van licenties en doctoraten in de theologie (door toevoeging van een tweejarige cyclus). Het definieert zich als internationaal en interkerkelijk.

2.2. De Baptisten

Van de Baptistische Kerken (negentien in totaal) zijn er negen lid van de "Union des Eglises Evangéliques Baptistes de Belgique" (deze groep was een tijd lid van de Federatie der Protestantse Kerken) en twee van de "Missie der Belgische Fundamentele Baptisten" terwijl de andere individuele zelfstandige plaatselijke kerken zijn.

Baptisten zijn voorstanders van de volwassenendoop en hebben een congregationalistische structuur. Opgemerkt moet worden dat steeds meer Kerken de volwassenendoop gaan toepassen: de BEZ, de Darbysten, de Pinkstergemeenten, enz. terwijl deze opvatting ook veld wint in bepaalde delen van de VPKB. De meeste Baptistische Kerken zijn gesitueerd in Wallonië.

2.3. De Darbysten

De Vergadering der Gelovigen of "Open Broeders" en de Evangelisch-Christelijke Vergaderingen of "Gesloten Broeders" zijn te situeren in de lijn van de "Plymouth-brethren" of "Darbysten". De eerste groep stelt het Avondmaal open voor allen die een "gezond" geloof hebben. Zij hebben ook gezamenlijke activiteiten en houden jaarlijkse Conferenties. De tweede groep heeft méér strikte criteria voor deelname. De Gesloten Broeders tellen veertien gemeenschappen in België, waarvan drie in Vlaanderen. De Open Broeders hebben één-en-twintig plaatsen van samenkomst in Franstalig België en vijf in Vlaanderen.

De Darbysten die de spoedige wederkomst van Christus verwachten erkennen geen aparte ambten en interpreteren de Schrift letterlijk. Zij komen samen in vergaderingen van broeders die aan elkaar gelijk zijn en die voor zover ze aanvaard zijn het woord kunnen nemen tijdens de religieuze diensten. De prediking of evangelisatieboodschap wordt bij de Gesloten Broeders tijdens de tweede religieuze dienst op zondagnamiddag gehouden door maximum drie broeders. Zij kennen ook een strenge tucht en een volledige onderschikking van de vrouw in het gemeenschappelijke leven. Castiaux rapporteert in 1975 dat de vergadering van Paturages der Gesloten Broeders -- de belangrijkste van België -- op zondag meer dan 300 personen telde in de religieuze dienst maar dat

jongeren zich enigszins lijken te distanciëren van de ouderen en hun gestrengheid (Castiaux, 1975: 244). Tenslotte kan nog opgemerkt worden dat ze bezwaar maken tegen de naam "Darbysten" en ook niet als Protestanten wenselijk beschouwd te worden, hoewel ze algemeen daartoe gerekend worden.

In Vlaanderen moet nog vermeld worden de groep der "Christengemeenten" vijftien jaar geleden begonnen door R. Haverkamp die uitgezonden werd door zijn moedergemeente in Canada. Naar hun leer zouden ze enigszins met de BEZ kunnen vergeleken worden en naar hun organisatie met de Christelijke Evangelische Vergaderingen.

2.4. De Pinksterbeweging

Reeds in 1909 zijn er sporen te vinden van de Pinksterbeweging in Vlaanderen maar zowel in het Franstalige als in het Nederlandstalige deel van het land komen duidelijke initiatieven op gang vanaf de jaren twintig. Over de Pinksterbeweging bestaat er een uitgebreide literatuur. De doop door de H. Geest en het spreken in tongen, charismatische gaven als profetie, genezing door uitdrijving van boze geesten en emotionele religieuze vieringen zijn algemeen erkende elementen naast Bijbels fundamentalisme en de verwachting van de spoedige wederkomst van Christus, de onderschikking van de vrouw (vrouwen zijn geen lid van de Broederraad van de gemeenschap, equivalent van kerkvergadering) en een besluitvorming die niet gebeurt volgens democratische principes zoals in de gereformeerde traditie.

Een eerste poging tot groepering van de vele los van elkaar staande gemeenschappen was de oprichting in 1954 van de tweetalige "Vereniging van Evangelische Pinksterkerken in België"; door het vertrek -- omwille van taalproblemen -- van de weinige Vlaamse gemeenten die er lid van waren, werd de groepering Franstalig en gaf zich onder de naam "Assemblées de Dieu" een denominationele structuur met 34 gemeenschappen. Daarnaast zijn er dan toch nog 35 gemeenschappen in Franstalig België die ofwel onafhankelijk ofwel in andere verbanden georganiseerd zijn.

De kwantitatief belangrijkste groep in Vlaanderen is de Broederschap van Vlaamse Pinkstergemeenten (sinds 1973): een soort werkgemeenschap zonder rechtspersoonlijkheid die echter zou overwegen een denominationele structuur aan te nemen.

Momenteel maken 23 gemeenschappen er deel van uit. Daarnaast bestaat de "Belgische Christelijke Pinkstergemeenschap Elim", opgericht in 1979, als een VZW omwille van administratieve redenen en waarvan bijna alle leden (op één gemeente na) tevens lid zijn van de Broederschap. Er zijn officiële contacten met Engelse Elim-gemeenten en er worden ook ontmoetingsdagen voor voorgangers georganiseerd (Demaere, 1983: 9 en Simons, 1982).

Naast de Broederschap van Vlaamse Pinkstergemeenten zijn er nog de Volle-Evangelisatie Gemeenten, een naam waaronder verschillende hergroeperingen van Pinkstergemeenten in Nederland verstaan moeten worden (Van Der Laan, 1982: 87 e.v.). In Vlaanderen zijn kwantitatief van belang: de stekking Koornstra en de stekking "Kracht van Omhoog". Deze laatste benadrukt onder meer de uitdrijving van demonen, loochent de erfzonde en houdt zich omwille van de zuiverheid van de leer eerder afzijdig van de andere Pinkstergemeenten (Van Der Laan, 1982: 73 e.v.). Ze tellen vijf gemeenten in Vlaanderen. De stekking Koornstra daarentegen, die zoals de meeste andere (wat Vlaanderen betreft) ook in Nederland begon (met genezingscampagnes) telde in 1981 zestien gemeenten in Nederland en België samen. Koornstra is er voorzitter van. In België staat het Volle-Evangelie Trainingscentrum, opgericht in 1967, onder zijn leiding. Het biedt een programma van twee jaar met veel praktijkwerk in evangelisatie. In Vlaanderen zijn er momenteel drie gemeenten plus enkele plaatsen waar samenkomsten gehouden worden.

Het is omwille van het fluctuerend karakter van de Pinkstergemeenten (Simons, 1982) nodig bovenstaande cijfers en classificaties met voorzichtigheid te interpreteren. Door allerlei omstandigheden kunnen gemeenschappen zowel verdwijnen als aangroeien, splitsen of veranderen van stekking. In totaal zouden er dan toch 40 Pinkstergemeenten zijn in Vlaanderen met 1850 tot 2450 leden, participanten en kinderen, en in Wallonië 4000.

3. Algemene beschouwingen

In de inleiding hebben we gezegd dat het aantal protestanten in België geschat wordt op 0,5 % en 1 % van de Belgische bevolking, ergens tussen 50.000 en 100.000 mensen.

De bestaande schattingen zijn meestal een interpretatie van de cijfers die plaatselijke kerken en kerkgenootschappen zelf meedelen. Deze gemeenschappen hebben echter verschillende criteria om iemand tot hun ledenbestand te tellen. Sommigen hebben strengere criteria dan anderen. Dit hangt af van hun kerkopvatting: sommigen tellen alleen stemgerechtigde leden; anderen onderscheiden tussen leden, sympathisanten en kinderen; Bovendien zijn niet alle vooral kleine half-verborgen groepen gekend. Bepaalde groepen delen geen cijfers mee. Een aantal heeft geen registers Ze weten van elkaar "wie er bij is" en geven desgevraagd afgeronde cijfers of geven ettelijke jaren na elkaar hetzelfde cijfer. Ook nemen sommige auteurs meer groepen mee in rekening dan andere. De criteria van wat een plaatselijke kerk of gemeenschap is kunnen verschillen. Zal men bij voorbeeld een huisgemeente tellen of een evangelisatiepost alleen bestaande uit het evangelisatieteam ?

Tenslotte kan men nog mee in rekening proberen te nemen dat een aantal zogenaamd "cultuurprotestanten" in geen enkele kerkadministratie te vinden zijn. Het is allicht nuttig er op te wijzen dat de Franse socioloog J.P. Willaime een decalage vaststelt tussen het aantal protestanten in Frankrijk zoals het door de Kerken zelf gerecenseerd is (900.000 eenheden) en het aantal waartoe men komt als men geloof hecht aan verscheidene nationale opiniepeilingen (SOFRES) die steeds een hoger percentage laten zien. Deze auteur meent dat als men rekening houdt met de niet-kerkgebonden "culturele" protestanten, men in Frankrijk aan 1.500.000 protestanten komt (Willaime, 1984: 110-111). Indien men dezelfde redenering zou volgen en er mee rekening houden dat de criteria om de Roomskatholieke bevolking te berekenen even ruim zijn, dan is 100.000 een veel te lage schatting voor wat België betreft. Wenst men echter alleen diegenen te tellen die bewust beslist hebben voor een lidmaatschap met daaruit voortvloeiend engagement, dan is 50.000 allicht het maximale cijfer.

De vork van 0,5 % en 1 % kan aldus wel als realistisch aangehouden worden. De bovengeschetste thematiek is er een waarvan de protestantse Kerken zich bewust zijn.

De complexiteit en de diversiteit van het Belgische protestantisme is een ander aspect. Het lijkt nuttig er op te wijzen dat éénzelfde pluraliteit in een zeer grote protestantse bevolking niet éénzelfde versplinterde indruk zou geven. Men zou veeleer merken dat de grote meerderheid van de Belgische protestanten zich situeren binnen de hoofdstromingen van het protestantisme "tout court".

Dat in deze context het bewustzijn van de eigen identiteit een sterke factor van cohesie is en een moeilijk te schatten factor voor eenheid wordt ook binnen protestantse kringen misschien niet genoeg gezien.

NOTEN

- (1) Equivalente termen: plaatselijke kerk, gemeente, parochie, vergadering (wanneer het om Darbysten gaat), *église locale*, *paroisse*, *assemblée* en *gemeenschap* (in minder precieze zin).
- (2) Deze analyse is geheel gebaseerd op de grondige studie dienaangaande van Boudin, 1976.
- (3) Een plaatselijke kerk of een gemeente is ongeveer het equivalent van een rooms-katholieke parochie.
- (4) Daar er op dat ogenblik zeven predikanten waren ontstond bij verscheidenen auteurs verwarring: zij leidden eruit als dat er dus zeven plaatselijke kerken waren die zich verbonden. Braekman (1968) heeft op deze vergissing gewezen. In feite ging het om vijftien of zestien kerkraden en dus om evenveel plaatselijke kerken. Het begrip "plaatselijke kerk" was echter in die tijd een wel wat vlottend begrip.
- (5) Hervormde Kerk van België is de vertaling van "Eglise Réformée de Belgique".

BIBLIOGRAFIE

- ANET, L.,
1875 Histoire des trentes premières années de la Société Evangélique, Librairie de la Société Evangélique, Bruxelles.

- BOUDIN, H.R.,
1976 Les relations entre les Eglises Protestantes et l'Etat en Belgique, (1814-1839). Une nouvelle aurore de la liberté. Tomes 1,2,3,4,5, Thèse de doctorat en Histoire du Christianisme, U.L.B.
- BRAEKMAN, E.M.,
1968 La vie protestante en Belgique (1800-1865), Centre interuniversitaire d'Histoire contemporaine, nr. 54, Leuven.
1981 150 Jaar Protestants leven in België, Manderloosfonds, Brussel.
- CASTIAUX, R.,
1975 "L'origine du Darbysme au Borinage", in : Eglise Protestante de La Bouverie, 125ème anniversaire, Ed. de l'Action Evangélique, La Bouverie.
- DEMAEREL, I.,
1983 De geschiedenis van de Pinkstergemeenten in Vlaanderen, Scriptie, Universitaire Protestantse Theologische Faculteit, Brussel.
- DE RAAF, A.,
1975 Vanwaar Gereformeerden ? De Stem, Brussel.
1983 1883-1983, Een Eeuw Silo. De Silogemeente te Laken, VPKB, Brussel, Stichting Silo, Utrecht.
1985 Guido de Bres-Kerk van Brussel, Historisch Overzicht 1894-1984, VPKB, Brussel.
- FLEMING, G.,
1973 In the Wake of the Whirlwind. The Story of the Belgian Evangelical Mission. Errey's Printers, Heathfield.
- PIETERS, A.J. en E.M. BRAEKMAN,
1969 Un évènement historique en 1969, Société d'Histoire du protestantisme Belge, Série V, 5ème livraison, Brussel.
- SIMONS, S.,
1982 Agenda, Manderloosfonds, Diest.
1983 Sola Scriptura. Christenen in België. Manderloosfonds, Gent.
- TROELTSCH, E.,
1923 Die Soziallehren der Christlichen Kirchen un Gruppen, Verlag von J.C.B. Mohr, Paul Siebeck, Tübingen.

- VALKENBURG, R.,
1975 België, kent U het zo ? ... Uitgave Het Gode Boek, Turnhout.
- VAN DER LAAN, C. en P.N. VAN DER LAAN,
1982 Pinksteren in beweging. Vijfenzeventig Jaar Pinkstergeschiedenis in Nederland en Vlaanderen, Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, Kampen.
- VINET, A.,
1822 Mémoire en faveur de la liberté des cultes, Paris.
- WILLAIME, J.P.,
1984 Identités clericales, attitudes et orientations socio-religieuses des pasteurs dans la société française contemporaine. Thèse de Doctorat, Université de Strasbourg.
- XXX,
1889 Jubilé Cinquantenaire. Histoire du Synode de l'Union des Eglises Protestantes Evangéliques de Belgique, 1839-1889. Imprimerie Verhavert, Bruxelles.
- XXX,
1890 Célébration du Jubilé Cinquantenaire du Synode, Union des Eglises Evangéliques Protestantes de Belgique, 1889. Imprimerie Verhavert, Bruxelles.
- XXX,
1976 Analecta Theologiae Facultatis Bruxellensis, Société d'Histoire du protestantisme belge, Etudes Historiques n° 4, Brussel.
- XXX,
1979 Constitution et Discipline (et autres règlements), Eglise Protestante Unie de Belgique, Brussel.
- XXX,
1983 World Christian Encyclopedia, Oxford University Press, London - New York.